

‘सूर्य-महिमा’ कवितामा अद्वैत वेदान्त दर्शन

बोधराज ढकाल

उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस

<https://doi.org/10.3126/kanyaj.v4i1.57070>

सार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा लेखनाथ पौड्यालको ‘सूर्य-महिमा’ कवितामा प्रस्तुत अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस कवितामा प्रस्तुत अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूलाई दृष्टान्तमार्फत विश्लेषण गरी तथ्य निरूपण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । ब्रह्मसूत्रका भाष्यकारहरूमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानिने शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त दर्शनको ब्रह्म सत्य हो र ब्रह्मबाट भिन्न केही छैन भन्ने मान्यतालाई यस कवितामा कविले प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने निष्कर्ष दिइएको छ । यस कवितामा सूर्यलाई ब्रह्मजस्तै सत्य, नित्य, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, स्वप्रकाश, अमर र सार्वभौमशक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सारा ब्रह्माण्डकै सृष्टि, स्थिति र लयको कारण सूर्यलाई मान्दै कवितामा प्रभु, ईश्वर र जगदीश्वर भनेर कविले ब्रह्मचिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । जीवन जागृत गराउने शक्ति सूर्यमा मात्र भएको देखाउँदै ब्रह्मविना कसैको अस्तित्व छैन र एक मात्र सत्य ब्रह्म हो भन्ने अद्वैत वेदान्त दर्शनको मान्यतालाई यस लेखमा निचोडको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । सामग्री सङ्कलनमा पुस्तकालयीय कार्यलाई आधार मानिएको यस लेखमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनौट पद्धतिका माध्यमबाट अद्वैत वेदान्त दर्शनमा आधारित कविता ‘सूर्य-महिमा’ लाई छनौट गरिएको छ । अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूलाई आधार मानेर कवितांशहरूलाई दृष्टान्त दिएर पाठपरक विधिमार्फत विश्लेषण गरिएको छ । कवितामा जसरी सूर्यलाई सारा विश्वब्रह्माण्डको केन्द्रभूत तत्व मानेर प्रस्तुत गरिएको छ, यसले यो कविता अद्वैत वेदान्त दर्शनको ब्रह्म र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनमा आधारित रहेको स्पष्ट प्रमाणित हुन्छ ।

मुख्य शब्दहरू : जीवनजागृति, प्रभु, ब्रह्माण्ड, मनमण्डल, सर्वान्तर्यामी

विषयप्रवेश

नेपाली कविताको माध्यमिक कालको शृङ्गारिक धारामा उदाएका कवि लेखनाथ पौड्याल (१९४१-२०२२) आधुनिक नेपाली कविताका आरम्भकर्ता हुन् । समस्यापूर्ति कविता लेखन, फुटकर कविता लेखनका साथै खण्डकाव्य र नव्यकाव्य लेखेका लेखनाथ नेपाली कविताको परिष्कारवादी धाराका केन्द्रीय कवि हुन् । समाजमा देखापरेका सामाजिक विकृति र वेथितिप्रति व्यङ्ग्य प्रकट गर्ने लेखनाथले आफ्ना कवितामा आदर्शवादी सभ्य समाजको पक्षपोषण गरेका छन् । संस्कारयुक्त समाज, नैतिकता र मानवतावादलाई महत्त्व दिने लेखनाथले कवितामा नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य, धार्मिक एवम् सांस्कृतिक पक्षका साथै आध्यात्मिक तथा वैदिक दर्शनलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । छन्द र अलङ्कारलाई भावअनुरूप प्रस्तुत गरेका लेखनाथले कवितामा मात्रिक र वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग गरेका छन् । सरल, सरस, बोधगम्य र परिष्कारपूर्ण भाषाशैलीको प्रयोग गरेका लेखनाथका कवितामा तत्सम र भर्रा नेपाली शब्दहरूको संयोजन गरिएको छ । विशेष गरी दार्शनिक कविका रूपमा चिनिएका लेखनाथका प्रायः कविताहरूमा वेदान्त दर्शनको प्रभाव परेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा वेदान्त दर्शनका प्रमुख सम्प्रदायहरूमध्ये एक शङ्कराचार्यद्वारा प्रतिपादन गरिएको अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभावलाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ । यस अध्ययनमा लेखनाथ पौड्यालको लालित्य कवितासङ्ग्रह भाग १ मा सङ्गृहीत सूर्य-महिमा

कवितामा अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभाव के कसरी परेको छ भन्ने कुराको निराकरण गरिएको छ । यस सूर्य-महिमा कवितामा परेको अद्वैत वेदान्त दर्शनका विशेष गरी मोक्ष र ब्रह्मसम्बन्धी अभिलक्षणहरूको प्रभावलाई पुष्टि गर्नु यस अनुसन्धानमूलक लेखको उद्देश्य रहेको छ । लेखनाथ पौड्यालका कविताहरूको रस, अलङ्कार, नैतिक पक्ष आदिका आधारमा अध्ययन भए पनि अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताका आधारमा अध्ययन भएको छैन । त्यसैले यस आधारमा अध्ययन गरी कवितामा प्रस्तुत अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताको निरूपण गरी नवीन अध्ययनको पाटो पहिल्याउनु औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

लेखनाथका काव्यकृतिका सन्दर्भमा विभिन्न समालोचक, विश्लेषक, अध्येता एवम् शोधार्थीहरूले विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइन्छ । लेखनाथको सूर्य-महिमा कविताको अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूका आधारमा विस्तारपूर्वक विश्लेषण नगरिए पनि अद्वैत वेदान्त दर्शनसँग सापेक्ष देखिएका अध्ययन र विश्लेषणहरूमध्ये केहीलाई यस अध्ययनका लागि पूर्वकार्यका रूपमा समावेश गरिएको छ ।

चूडानाथ भट्टरायको तरुणतपसी मीमांसा (२०१७) नामक पुस्तकमा लेखनाथका काव्यकृतिमा आध्यात्मिक दर्शनको प्रभाव रहेको र उनले कवितामा नैतिक उपदेशलाई विषयवस्तु बनाएको चर्चा गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा लेखनाथलाई आध्यात्मिक दर्शनबाट प्रेरित कविका रूपमा चिनाइए पनि कुन आधारमा उनी दार्शनिक कवि भए र उनका कुन कवितामा के कस्तो प्रकारको दर्शनको प्रभाव परेको छ भनी उल्लेख गरिएको देखिँदैन । सिंहावलोकन (२०३२) नामको पुस्तकमा वासुदेव त्रिपाठीले लेखनाथलाई बुद्धिवादी दार्शनिक दृष्टिकोण भएका आध्यात्मिक चेतनामार्फत दैहिक जीवनलाई आध्यात्मिकताकै परिवेशबाट हेर्नुपर्ने विचार राख्ने वेदान्त दर्शनका अनुयायी दार्शनिक कवि हुन् भनेर उल्लेख गरेका छन् । त्रिपाठीले लेखनाथलाई लोक र परलोक, राग र विरागका समन्वयकर्ता, वैदिक दर्शनका योग, वेदान्त, गीता आदिको पर्याप्त आलोकन गर्दै कविता सिर्जना गर्ने कविका रूपमा चित्रण गरेका छन् । राहुल सांकृत्यायन (सन् १९९२) ले दर्शन दिग्दर्शन नामक पुस्तकमा युनानी दर्शन, इस्लामी दर्शन, युरोपीय दर्शन र भारतीय दर्शनका सन्दर्भमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छन् । यस ग्रन्थमा अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरू ब्रह्म, जीव, जगत्, ईश्वर, अविद्या, माया आदिका सन्दर्भमा व्याख्या गरिएको छ । त्यसैले यो ग्रन्थलाई अद्वैत वेदान्त दर्शनसँग सम्बन्धित लेखका लागि सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने पूर्वकार्यका रूपमा लिन सकिन्छ । रामानन्द गिरि (२०५५) को विद्यावारिधि शोध ग्रन्थमा आधारित जनक दर्शन पुस्तक र हरिकृष्णदास गोयन्दका (२०५८) को वेदान्त दर्शन (ब्रह्मसूत्र, साधारण भाषाटीकासहित) पुस्तकमा अद्वैत वेदान्त दर्शन ब्रह्म, परब्रह्म, परमात्मा, ब्रह्मविद्या, जीव, जगत्, माया, ईश्वर, ब्रह्मलोकका सन्दर्भमा व्यापक व्याख्या गरिएको हुनाले यी पुस्तकहरूलाई यस लेखका निमित्त सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्न सहयोग हुने हुनाले यसलाई पूर्वकार्यका रूपमा लिइएको छ । राममणि रिसालको नेपाली काव्य र कवि (२०५८) नामक पुस्तकको “कविशिरोमणि पं. श्री लेखनाथ पौड्याल” शीर्षकको लेखमा लेखनाथलाई नेपाली साहित्यका वृद्ध तपसी, संस्कृत र दर्शनको गहिरो मिठास दिन सफल, नौलो चिन्तन र नवीन दृष्टिकोणलाई सफलतापूर्वक आफ्ना कवितामा विन्यास गरेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । लेखनाथलाई अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रयोक्ता एवम् प्रकृतिलाई अद्वैत ब्रह्मको उपमा दिई अनेकतामा एकता देख्ने कवि भनेर व्याख्या गरेका छन् । चन्द्रधर शर्मा (सन् २०१०) ले भारतीय दर्शन आलोचना और अनुशीलन पुस्तकमा वेद, उपनिषद्, भगवद्गीता, चार्वाक

मत, जैन दर्शन, बौद्ध दर्शन, साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, वेदान्त आदि भारतीय दर्शनका विविध पक्षको व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष दिएका छन्। यस पुस्तकमा अद्वैत वेदान्त दर्शनका मूल्य मान्यताहरूको विस्तृत चर्चा गरिएको हुनाले यसलाई पूर्वकार्यका लागि उपयोगी सामग्री मान्न सकिन्छ। ‘लेखनाथका फुटकर कवितामा वेदान्त दर्शन’ (२०७७) शीर्षकको लघु-अनुसन्धान प्रतिवेदनमा बोधराज ढकालले लेखनाथलाई अद्वैत वेदान्त दर्शनबाट प्रभावित कवि भनेर विश्लेषण गरेका छन्। पिंजराको सुगा, जीवनचङ्गा, गौँथलीको चिरिबिरी, सत्यसन्देशहरू र आखिरी कविता कविताहरूका केही कवितांशलाई उदाहरण दिएर लेखनाथले अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूलाई पूर्ण रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भनेर उल्लेख गरेका छन्। यस प्रकारका पूर्वकार्यलाई अध्ययन गर्दा लेखनाथको कवितालेखन अद्वैत वेदान्त दर्शनबाट प्रभावित रहेको स्पष्ट मान्न सकिन्छ। यिनीहरूको अध्ययनबाट लेखनाथका कवितामा अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभावका तहमा पुगेर अध्ययन र विश्लेषण नगरिए पनि यिनीहरूको अध्ययनले लेखनाथमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव र त्यसले कविता सृजनामा पारेको प्रभाव बुझ्न दिशानिर्देश गरेको छ भन्न सकिन्छ। लेखनाथका काव्यकृतिमा देखिएको दार्शनिक पक्ष र दर्शनप्रभावका बारेमा सामान्य चर्चा गरिएको भए पनि विस्तृत रूपमा अध्ययन अनुसन्धान भएको भने देखिएन। त्यसैले यी पूर्वकार्यहरूको अध्ययनबाट यो अनुसन्धानात्मक लेखमा प्रस्तुत समस्याको निराकरण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

‘सूर्य-महिमा कवितामा अद्वैत वेदान्त दर्शन’ शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। यस अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय कार्यमार्फत प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ। सोदेश्यमूलक विधिको माध्यमबाट पौड्यालको सूर्यमहिमा कवितालाई छनौट गरी सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषणका लागि अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरू विशेष गरी मोक्ष र ब्रह्मलाई सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ। तथ्यहरूको विश्लेषण निगमनात्मक विधिको माध्यमबाट गरिएको छ। यसको पुस्त्याइँका लागि शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त दर्शनसँग सम्बन्धित भनाइ तथा सूर्य-महिमा कवितामा अभिव्यक्त कुराहरूलाई दृष्टान्तसहित उद्धृत गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। एपिए ढाँचाको प्रस्तुत आलेखमा प्रथम र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्यका आधारमा निष्कर्ष निकाली अध्ययनको औचित्य पुष्टि गरिएको छ।

अद्वैत वेदान्त दर्शन

वेदव्यासले वेदान्त दर्शनको प्रवर्तन गरेका हुन्। वेदस्य वेदानां वा अन्तः वेदान्तः अर्थात् वेदको अन्तिम भाग वा शिरोभाग वेदान्त हो (शुक्ल, १९९३, पृ. २३८)। यसको अर्थ विशिष्टज्ञान हुन्छ। वेदको सार उपनिषद् नै वेदान्त हो (सक्सेना, २०१२, पृ. ११८)। यो अन्त शब्दले सार वा निचोडलाई जनाएको छ। वेदको चरम सिद्धान्तको निदर्शन गराएकाले नै यसलाई वेदान्त दर्शन भनिएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ (गोयन्दका, २०५८, पृ. ३)। वेदान्त दर्शनमा वेदका अध्यात्मिक विचारहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। वैदिक साहित्यको अन्तिम भाग वेदान्त दर्शनमा ब्रह्म स्वरूपको साङ्गोपाङ्ग निरूपण गरिएको छ। उपनिषद्, गीता र ब्रह्मसूत्रमा व्यक्त दार्शनिक विचारहरू वेदान्त दर्शनका आधार हुन् (द्विवेदी, २००७, पृ. ५६)। वेदान्त दर्शनका सबै विचारहरू प्रस्थानत्रयीबाट विकसित भएका छन् र यसमा वेदव्यासले केही मौलिकता थप गरेका छन्। वेदान्त दर्शनमाथि विभिन्न भाष्यकार र टीकाकारहरूका विभिन्न दृष्टिकोणहरूमध्ये जगद्गुरु शङ्कराचार्यले स्थापना गराएको अद्वैतवाद सबैभन्दा प्राचीन मानिन्छ।

शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त दर्शनलाई वेदान्त दर्शनमा सर्वमान्य मानिँदै आएको छ। शङ्कराचार्यको समयलाई ईसाको आठौँ शताब्दी मानिएको छ। यिनले ब्रह्मलाई सत्य र जगत्लाई मिथ्या भनेका छन्। यिनले ब्रह्मलाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण मानेका छन्। सर्वोच्च परमार्थ सत्य भनेको ब्रह्म हो र यसले संसारको सृष्टि, पालन र संहार गर्दछ भनेका छन्। यसले अन्तिम सत्य ब्रह्म हो र संसारका सबै वस्तु भुटा ठान्दै ब्रह्मलाई मात्र सत्य ठानेकाले शङ्करको यस मतलाई अद्वैतवादको नामले चिनिन्छ (सिंह एवं सिंह, २०१२, पृ. ४६७)। आत्मासाक्षात्कारबाट ब्रह्मज्ञान प्राप्त हुन्छ। ब्रह्मज्ञान प्राप्त नभएसम्म मोक्षप्राप्ति हुँदैन भन्ने यसको मान्यता रहेको पाइन्छ। वेदान्त दर्शनको सिद्धान्त सर्वमान्य हुनाको कारण शङ्कराचार्यको अद्वैत वेदान्त दर्शन नै हो। अद्वैत वेदान्त दर्शनले ईश्वरका बारेमा अलग चर्चा नगरेको र ब्रह्माण्डको सम्पूर्ण सत्ता ब्रह्ममा निहित छ भनेको छ। अद्वैत वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई नै ईश्वर मानेको पाइन्छ (सहाय, २०१४, पृ. ३७२)। ब्रह्ममा रहेको मायाशक्तिले सत्यलाई ढाकेपछि देखिने रूपलाई ईश्वर हो भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता रहेको छ (दशोरा, २०१६, पृ. १८)। ब्रह्म र मायाको संयुक्त स्वरूप ईश्वर हो (गिरी, २०५५, पृ. ५७)। ब्रह्म र ईश्वरलाई एकअर्काका रूपमा व्याख्या गरे पनि दुबै एउटै तत्त्व हुन्। आफ्नो मायाशक्ति ग्रहण गरी ब्रह्मले संसारको सृष्टि गर्न थालेपछि ब्रह्मलाई ईश्वरका रूपमा उपासना गरिएको हो भन्ने अद्वैत वेदान्त दर्शनमा उल्लेख छ। अज्ञानता हटेपछि परमार्थिक सत्य ब्रह्मबोध हुने विश्वास शङ्कराचार्यको रहेको छ। अद्वैत वेदान्त दर्शनले मानिसलाई बन्धनबाट मुक्ति पाउनका लागि ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्नुपर्ने कुरालाई आवश्यक ठानेको छ। अद्वैत वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई मान्नुभन्दा पनि जान्नुलाई जोड दिएको छ। यस दर्शनले ब्रह्मविद्याका माध्यमबाट मुक्तिप्राप्त हुने मान्यता राखेको पाइन्छ (दशोरा, सन् २०११, पृ. ३६१)। ब्रह्मविद्याबाट ब्रह्मज्ञान हुने र ब्रह्मज्ञानबाट मात्र परब्रह्मसाक्षात्कार वा ब्रह्मप्राप्ति हुने विश्वास अद्वैत वेदान्तको रहेको देखिन्छ। अविद्याले गर्दा बन्धनमा परी दुःख पाइन्छ। सबै प्रकारका बन्धनबाट मुक्ति पाउनु नै मोक्ष हो (ब्रह्मसूत्र: ४।४।२)। मोक्षप्राप्तिका लागि साधनचतुष्टयका अतिरिक्त श्रवण, मनन र निदिध्यासनलाई पनि आवश्यक मानेको पाइन्छ (सक्सेना, २०१२, पृ. १३८-१३९)। अद्वैत वेदान्त दर्शनले विभिन्न प्रकारका बन्धनबाट मुक्त भई अविद्याको पूर्ण अभावको अवस्थालाई मोक्ष मानेको छ (राधाकृष्णन्, भाग-२, सन् २०१२, पृ. ५५७)। वेदान्तले ब्रह्मलाई नै आत्मा हो भनी आत्मालाई सर्वव्यापी, अनादि र नित्य मानेको छ। अद्वैत वेदान्त दर्शनले पानी भरिएको प्रत्येक घडामा जसरी सूर्यको प्रकाश प्रतिबिम्बन हुन्छ, त्यसै गरी ब्रह्म पनि विभिन्न जीवको आत्माका रूपमा प्रकट हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ। अविद्याका कारण जीव जस्तो लागे पनि आत्मा अमर, नित्य, अजन्मा र सर्वव्यापी छ भन्ने विश्वास वेदान्त दर्शनले गरेको पाइन्छ। यस दर्शनको प्रमुख लक्ष्य नै ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी मोक्षप्राप्त गर्नु हो र यसका लागि वेदविहित धर्म, कर्म र आचरणको पालना गर्नु प्रमुख कर्तव्य रहेको पाइन्छ।

यस अध्ययनमा सूर्य-महिमा कविताको विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार भाष्यकार शङ्करबाट प्रतिपादित अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूलाई मात्र मानिएको छ। यस अध्ययनमा अद्वैत वेदान्त दर्शनका मान्यताहरूमध्ये विशेष गरी मोक्ष र ब्रह्मसम्बन्धी मान्यतासँग जसरी कविताका विचारहरू मेल खाएका छन्, तिनीहरूको मात्रै विश्लेषण गरिएको छ।

सूर्य-महिमा कवितामा अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभाव

एघार श्लोकमा रचिएको सूर्य-महिमा कवितामा मिश्रित छन्द (पहिलो श्लोक अभिनवतामरसा छन्द र अन्य श्लोकहरू मात्रा छन्द) को प्रयोग गरिएको छ। अध्यात्म चिन्तनको सृष्टिसम्बन्धी नियममा सम्पूर्ण प्रकाश र ताप (न्यानोपन) दिने ऊर्जाको शक्तिकेन्द्र सूर्यलाई कवितामा कविले सृष्टिको निमित्त कारणका रूपमा व्याख्या गरेका छन्। कवितामा सूर्यलाई ईश्वरका रूपमा हेरी भक्तिभाव प्रस्तुत गरिएको छ। यस कवितामा कविले ईश्वर र जगत्को सृष्टि विषयका सन्दर्भमा अद्वैत वेदान्त दर्शनको मान्यतासँग मेलखाने विचार व्यक्त गरेका छन्। लेखनाथ वेदको अध्ययन र वेदमा प्रस्तुत दार्शनिक विचारबाट प्रभावित छन्। ऋग्वेदको “सूर्य-सूक्त” मा सूर्यलाई सम्पूर्ण विश्वलाई प्रकाश पार्ने ज्योतिर्मय नेत्र, जगत्को आत्मा, सबैका लागि आरोग्यता प्रदान गर्ने प्रत्यक्ष दृष्टिगोचर भगवान्का रूपमा लिएको पाइन्छ (ऋग्वेद, सूर्य-सूक्त: १।१।५)। ऋग्वेदको यस सूक्तलाई लिएर कविले सूर्यलाई ईश्वर र जगत्का सृष्टिकर्ताका रूपमा प्रस्तुत विचारलाई कवितामा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

जय जगदीश्वर ! मङ्गलकारी !

जय जय दिनकर ! कल्मषहारी !

उज्ज्वल प्रभुको मण्डल-भिन्न ।

पूर्ण छ जीवन-शक्ति पवित्र ॥ (श्लोक १) (पौड्याल, २०३२, पृ. ८)

प्रस्तुत कवितांशमा सूर्यलाई जगत्का ईश्वर भनिएको छ। अद्वैत वेदान्त दर्शनमा सगुण ब्रह्म या ईश्वरलाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण मानिएको छ (शर्मा, सन् २०१०, पृ. २५१)। कविले यहाँ सूर्यलाई ईश्वर भनेर जसरी सम्बोधन गरेका छन्, यो विचार अद्वैत वेदान्त दर्शनसँग सम्बन्धित विचार हो। सूर्यलाई जगत्का ईश्वर मान्नु भनेको सर्वव्यापक छ भन्नु हो। वेदान्त दर्शनले सगुण ब्रह्म अर्थात् ईश्वरलाई सर्वव्यापक छ भनेको छ। जगत्को ईश्वर भनेर ईश्वरलाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण रूपमा लिइएको हो। प्राणीमा जुन अज्ञानरूपी कल्मष छ, त्यसलाई हटाउने शक्ति प्रभु अर्थात् सूर्यमा मात्र छ भनिएको छ। मानिसको अज्ञानरूपी मनमण्डलभिन्न प्रभु छन् भनेर यहाँ उल्लेख गरिएको। यहाँ प्रभु अर्थात् सूर्यमा मानिसलाई ज्ञानरूपी प्रकाशले उज्ज्वल बनाउने शक्ति छ भनेर कविले अद्वैत वेदान्त दर्शनको ब्रह्म शुद्धचैतन्य, स्वप्रकाश र स्वतःसिद्ध छ (शर्मा, सन् २०१०, पृ. २४९) भन्ने मतसँग सापेक्ष गराएका छन्। कविले सूर्यलाई सर्वत्र पवित्र पार्ने, यथार्थतत्त्व र जीवन-शक्तिस्वरूपका रूपमा लिएका छन्।

सूर्यविना केही हुन सक्दैन भन्ने कविको यो भनाइ तैत्तिरियोपनिषद्को ब्रह्मबाट सबै प्राणीहरू उत्पन्न हुने, यसैमा आश्रित हुने र यसैमा लीन हुने गर्दछन् (तैत्तिरियोपनिषद् ३।१) भन्ने विचारसँग मेल खाएको देखिन्छ। कविले यस कवितामा ईश्वरलाई संसारको ज्योति भनेका छन्। ईश्वरमा रहेको शक्तिले चराचर जगत्को जीवन जागृत गराउँछ। कवितामा कविले सूर्यलाई जीवन जागृति गराउने शक्तिका रूपमा यसरी विचार प्रस्तुत गरेका छन् :

प्रभुको भ्रूलमल किरणाऽऽलोक

पाइ चराऽचर यो सबलोक ।

जीवन-जागृति-रमिता गर्छ

त्यो यदि नमिलोस् पलमा मर्छ ॥ (श्लोक २) (पृ. ८)

यस कवितांशमा कविले सूर्यलाई स्वप्रकाशयुक्त भ्रमल किरणालोकका रूपमा चित्रण गरेका छन् । सूर्यकै यही किरण आलोकबाट चराचर जगत्का सबैले जीवनमा जागृतिप्राप्त गरेको उल्लेख गरिएको छ । ब्रह्म स्वतः ज्योतिष्मान् चेतना हो, जसको न त उदय हुन्छ, न त अस्त नै हुन्छ (राधाकृष्णन्, सन् २०१२, भाग-२, पृ. २०) । ब्रह्मसम्बन्धी यो विचारसँग कविको भनाइ मेल खाएको छ । सूर्यको यही शक्तिले गर्दा सबैको चेतन अस्तित्व रहेको हो । यहाँ सूर्यलाई ब्रह्मसँग तुलना गरिएको छ । संसारको सृष्टि सूर्यबाट भएको र जीवनजागृति पनि भएको उल्लेख गर्दै कविले अद्वैत वेदान्त चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । ब्रह्मबाटै समस्त भूतहरूको उत्पत्ति भएको र यिनीहरू पछि ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छन् (छान्दोग्योपनिषद्, १।१।१) । ब्रह्म विश्वमा व्याप्त रहन्छ । संसारको सृष्टि र अधिष्ठता नै ब्रह्म हो । ब्रह्मविना कसैको अस्तित्व नरहने भन्ने अद्वैत वेदान्त दर्शनको विचारसँग मिलाएर कविले सूर्यलाई सार्वभौमशक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा कवि सूर्यको महिमाबाट अचम्मित भएका छन् । कविले सूर्यप्रति देखाएको भक्तिभाव कवितामा यसरी व्यक्त भएको छ :

नील नभोमय सरमा भारी
राजहंसको लीला धारी ।
खेलिरहेको जुग-जुग-सम्म
प्रभुको महिमा अगम अचम्म ॥ (श्लोक ६) (पृ. ९)

यस कवितांशमा सूर्यलाई निलो समुद्रमा देखिने राजहंससँग तुलना गरिएको छ । निलो समुद्रजस्तै भनेर निलो आकाशलाई उल्लेख गरिएको छ । सूर्यलाई सेतो राजहंस भनिएको छ । जसरी राजहंसले समुद्रमा लीला देखाउँछ, त्यसै गरी निलो आकाशमा चम्कने प्रभु(सूर्य)ले युगौंयुगसम्म लीला देखाइरहेको छ भन्दै कविले प्रभुको लीला बुझिनसक्नु छ भनेका छन् । यहाँ सूर्य जताततै रहेको र उसमा सम्पूर्ण शक्ति निहित छ भनिएको छ । शङ्कराचार्यले ब्रह्मलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी र सबैको स्वामी भनेका छन् (शर्मा, सन् २०१०, पृ. २५१) । कविले सूर्यलाई ब्रह्मका रूपमा हेरी सूर्यलाई ब्रह्मसमान मानेर सूर्यको शक्तिले यो सारा जगत् सञ्चालन भएको भनेका छन् । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई जसरी चिनाइएको छ, त्यसरी नै सूर्यलाई नित्य, सर्वव्यापक, अविनाशी र सर्वशक्तिमान् रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी कवितामा सूर्यलाई जताततै छ भन्नु र सारा जगत् सूर्यको कृपाबाट सृष्टि भएको छ भन्ने विचार अद्वैत वेदान्त दर्शनबाट प्रभावित विचार हो । कवितामा सूर्यलाई सृष्टि र लयमात्र होइन सारा जगत्का सांसारिक रहस्यात्मक लीला गराउने तत्त्वका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

सृष्टि-स्थिति-लय-लीलाकारी
ब्रह्मा, विष्णु, त्रिपुरसंहारी ।
तीन देवको चित्र चरित्र
गुप्त छ प्रभुको महिमा-भिन्न ॥ (श्लोक ७) (पृ. ९)

यस कवितांशमा कविले सूर्यलाई सार विश्वब्रह्माण्डको कारक भनेका छन् । त्यति मात्र होइन सारा संसारका सम्पूर्ण कार्यको कारक पनि मानेका छन् । जगत्को सृष्टि, स्थिति र लयको प्रमुख कारण ठानेर कविले यहाँ ब्रह्मचिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । ब्रह्मसूत्र (१-१ २) मा जन्माद्यस्य यतः अर्थात् ब्रह्म यस जगत्को सृष्टि, स्थिति

र लयको कारण हो भनिएको छ (शर्मा, सन् २०१०, पृ. २५०) । यो विचार अद्वैत वेदान्त दर्शनको हो । यस कवितांशमा सूर्यसम्बन्धी जुन धारणा व्यक्त गरिएको छ त्यो अद्वैत वेदान्त चिन्तनसँग सम्बन्धित छ । यसरी सूर्यलाई एक मात्र शक्ति देख्नु भनेको ब्रह्म मात्र सत्य हो भनिएको हो । कठोपनिषदले सूर्यलाई ब्रह्मका रूपमा लिएको (कठोपनिषद्, २।१।९) प्रसङ्गलाई कविले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । अद्वैत वेदान्त दर्शनमा जसरी ब्रह्मलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी र सबैको स्वामी भनिएको छ त्यसै गरी लेखनाथले यस कवितांशमा सूर्यलाई तीनै देवले गर्ने कार्यको शक्ति वा स्वामी भनेका छन् । कविले ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरको तीनै रूप सूर्यमा देख्नु, सबैतिर सूर्यको शक्ति छ भन्नु र सूर्यको कृपाबाट विश्वब्रह्माण्ड अस्तित्वमा रहेको हो भन्ने कुरा शङ्कराचार्यको अद्वैत चिन्तनसँग मिल्दछ । यसरी सृष्टिको मूल कारण ईश्वर, ब्रह्म, अदृश्यशक्ति आदिलाई मान्ने विचारहरूमा स्पष्ट रूपमा अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभाव परेको देखिन्छ । कवितामा कविले सूर्यलाई सर्वशक्तिमान् शक्तिका रूपमा यसरी वर्णन गरेका छन् :

प्रभुको मण्डल ज्योतिष्कोश
पर्दछ टढा लाखन कोश ।
तैपनि हामी ज्योतिर्धारा
सम्पति भोग्छौं घर घर सारा ॥ (श्लोक ९) (पृ. १०)

यस कवितांशमा कविले प्रभु भनेर सूर्यलाई इङ्गित गरेका छन् । सूर्य आफै धेरै टाढा छ । लाखौं कोस पर रहेको सूर्यमा रहेको प्रकाश सबैले पाएका छन् । सूर्यको त्यो ज्योतिबाट सारा प्राणीहरूले जुन शक्ति प्राप्त गरेका छन्; त्यसले सबैलाई जीवन दिएको छ । सूर्यमा रहेको यो अदृश्य शक्तिले चराचर जगत्को अस्तित्व रहेको विचार कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । अद्वैत वेदान्त दर्शनमा तैत्तिरीयोपनिषद्को प्रसङ्ग दिएर शङ्कराचार्यले ब्रह्मबाट जगत्का समस्त पदार्थ उत्पन्न हुन्छन्, जीवित रहन्छन् र पुनः त्यसैमा विलीन हुन्छन् भनेका छन् (शर्मा, सन् २०१०, पृ. २५०) । कविले यस कवितांशमा प्रकट गरेको सूर्यमा अदृश्य शक्ति रहेको भन्ने विचार र शङ्कराचार्यले उद्धृत गरेको विचारका बिच सामन्जस्यता देखिन्छ । ब्रह्मबाटै सबैको अस्तित्व सम्भव भएको भन्ने विचारसँग कवितांशमा प्रस्तुत विचार सापेक्षित रहेको हुनाले यहाँ अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभाव स्पष्ट परेको छ ।

यसै गरी यस कवितामा कविले सूर्यलाई सारा चराचर जगत्को सृष्टि कारक मानेका छन् । सूर्यकै कारण विश्वब्रह्माण्डको अस्तित्व रहेको र सूर्य नै वास्तविक ईश्वर भएको कवितामा उल्लेख छ । कवितामा सूर्यलाई नित्य, अजर र अमर एवम् विश्वब्रह्माण्डका स्वामीका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रभु-विन न त यो चल्दछ सृष्टि
खुल्दछ न त यो चेतनदृष्टि ।
अब कुन अर्को ईश्वर जानी
उसको म बनूँ भक्त ज्ञानी ॥ (श्लोक ११) (पृ. १०)

यो संसार सूर्यविना चल्न सक्दैन । सूर्यमा रहेको शक्तिका कारण नै सार विश्वब्रह्माण्ड सञ्चालन भएको कविले यस कवितांशमा उल्लेख गरेका छन् । सारा जगत्मा चेतनदृष्टि खुल्लुको कारण सूर्य हो । यहाँ सूर्यलाई मूल

शक्तिको केन्द्र मानिएको छ । सूर्यलाई सत्, सर्वशक्तिमान् र अविनाशी शक्तिका चित्रण गरिएको छ । यसरी कविले यस कविताशमा ज्ञान प्राप्तिका लागि विश्वब्रह्माण्डको सृष्टिकर्ता, सार्वभौम, सर्वशक्तिमान्, नित्य र अमर सूर्य छाडेर अर्को ईश्वरको उपासना गर्नु आवश्यक छैन भनेका छन् । कविको यो विचार जो सत् छ, त्यो चित् छ, त्यही नै आनन्द हो र त्यो ब्रह्म हो (शर्मा, सन् २०१०, पृ. २५१) भन्ने विचारसँग मेल खाएको देखिन्छ । कविले सूर्यको उपासना गर्न खोज्नुको कारण तत्त्वज्ञान हाँसिल गरी मुक्ति पाउन हो । अद्वैत वेदान्त दर्शनमा सगुण ब्रह्म या ईश्वरको उपासनाका माध्यमबाट निर्गुण ब्रह्म प्राप्त गर्नु मूल उद्देश्य रहेको हुनाले धर्मप्रति सद्भाव रहेको छ (सक्सेना, सन् २०१२, पृ. १४२) । कविले यहाँ प्रस्तुत गरेको विचार र अद्वैत वेदान्त दर्शनमा प्रस्तुत यो विचारमा हुनै अन्तर देखिँदैन । यहाँ सूर्यलाई ब्रह्मका रूपमा लिएर त्यसको उपासना गर्न कवि दृढ देखिएका छन् । यो उपासनाबाट तत्त्वबोध हुन्छ भन्ने कुरामा कवि विश्वस्त छन् र अरुलाई पनि उपासनामा लाग्न प्रेरित गर्दै अद्वैत वेदान्त दर्शनको विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस कवितामा पौड्यालले सूर्यलाई सर्वशक्तिमान्का रूपमा प्रस्तुत गर्दै सारा चराचर जगत्को सृष्टिको मूल कारण मानेका छन् । सूर्यलाई सत्य, नित्य र यथार्थवस्तु भनेका छन् । कविले सूर्यलाई अविनाशीशक्ति मानेका छन् । सूर्यविना कसैको अस्तित्व सम्भव छैन र सारा चराचर जगत्को सृष्टि प्रक्रिया नै ठप्प हुन्छ भन्ने विचार अद्वैत वेदान्त दर्शनको सबैको उत्पत्ति ब्रह्मबाट हुने र अन्तिममा सारा विश्वब्रह्माण्ड ब्रह्ममा नै लीन हुन्छ भन्ने मान्यतासँग मिल्दो विचार भएको हुनाले यो कवितामा अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रभाव स्पष्ट परेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

सूर्य-महिमा कवितामा सूर्यलाई संसारको सार्वभौमशक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अध्यात्म चिन्तनको सृष्टिसम्बन्धी नियममा सूर्यलाई सम्पूर्ण प्रकाश र ताप (न्यानोपन) दिने ऊर्जाको शक्तिकेन्द्र मानिएको छ । कवितामा सूर्यलाई सृष्टिको निमित्त कारणका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । सूर्यलाई सबैको मङ्गल गर्ने जगत्का ईश्वर भनिएको छ । सूर्यकै शक्तिबाट चराचर जगत्का प्राणीको जीवन जागृत हुन्छ भनिएको छ । सूर्यलाई सबै जगत् र प्राणीको शक्तिको स्रोत मानिएको छ । सूर्यबाट नै चराचर जगत्लाई प्रकाश र न्यानोपन प्राप्त हुन्छ । यदि यो प्राप्त नभएको भए सबै प्राणी पलभित्रमा मर्न सक्दथे । सूर्यलाई विश्वब्रह्माण्डको सृष्टिकर्ता, सर्वशक्तिमान्, नित्य र अमर मानिएको छ सूर्यकै राशीबाट संसारका सबै शक्तिको विकास भएको र सूर्यकै शक्तिबाट सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड चलायमान् भएको हो भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । संसारका सबै वस्तुहरूको शक्तिको स्रोत सूर्य हो । सृष्टिको प्रारम्भदेखि युगौंयुगसम्म प्रभु(सूर्य)को महिमा अचम्म रहेको र सृष्टि, स्थिति र लयको सम्पूर्ण लीला तथा ब्रह्मा, विष्णु र शिव तीनै देवको आ-आफ्नो चरित्र सबै प्रभुमा रहेको भनेर कवितामा ईश्वरको महिमा गान गरिएको छ । सूर्य पृथ्वीबाट कैयौं प्रकाशवर्षको दूरीमा रहे पनि उसमा सबैलाई समान रूपमा एकछत्रले न्यानोपन दिनसक्ने क्षमता रहेको र मानिसमा रहेको अज्ञान वा तामसी प्रवृत्तिलाई हटाएर पारमार्थिक ज्ञान प्रदान गर्ने शक्ति प्रभुमा छ भनी यहाँ सूर्यलाई मोक्षप्रदायक शक्तिका रूपमा वर्णन गरिएको छ । कविले तत्त्वज्ञान हासिल गरी मुक्ति प्राप्त गर्न सूर्यको उपासना गर्न चाहेका छन् । सूर्यलाई ब्रह्मका रूपमा लिएर कविले उपासनामार्फत तत्त्वज्ञान हासिल गरी मोक्ष प्राप्त गर्न चाहेका छन् । यस कवितामा सूर्यलाई जगदीश्वर एवम् प्रभु भनी सम्बोधन गरी विश्वब्रह्माण्डमा एक मात्र सत्ता ईश्वर अथवा ब्रह्मको छ भनेर कविले स्वीकार गरेका छन् । सारा जगत्को केन्द्रभूत तत्त्व सूर्यलाई

मानेर कविले सूर्य नभए यस विश्वको अस्तित्व नै नरहने र सूर्य नै यथार्थज्ञान भन्दै कवितामा अद्वैत वेदान्त चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा सूर्यलाई सारा विश्वब्रह्माण्डको सृष्टि, स्थिति र लयको कारण; केन्द्रभूत तत्त्व, सार्वभौम, सर्वशक्तिमान्, नित्य र अमर मानेर जसरी प्रस्तुत गरिएको छ; यसबाट पौड्यालको सूर्यमहिमा कविता अद्वैत वेदान्त दर्शनमा प्रस्तुत ब्रह्म र मोक्ष सम्बन्धी चिन्तनबाट पूर्ण प्रभावित रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- कठोपनिषद् (शाङ्करभाष्य) (अनु.), (२०७३), (उनन्चालिसौं संस्करण), गीताप्रेस ।
 गिरि, स्वामी रामानन्द (२०५५), जनक दर्शन, (अनु. रामहरि तिमल्सिना), जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।
 गोयन्दका, हरिकृष्णदास (अनु.) (२०५८), वेदान्त दर्शन (ब्रह्मसूत्र), गीताप्रेस ।
 ढकाल, बोधराज (२०७७), लेखनाथका फुटकर कवितामा वेदान्त दर्शन (अप्रकाशित), लघु-अनुसन्धान प्रतिवेदन, अनुसन्धान समिति, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
 छान्दोग्योपनिषद् (शाङ्करभाष्य) (अनु.), (२०६८), (पन्ध्रौं संस्करण), गीताप्रेस ।
 तैत्तिरीयोपनिषद् (शाङ्करभाष्य) (अनु.) (२०६९), गीताप्रेस ।
 त्रिपाठी, वासुदेव (२०३२), सिंहावलोकन (दोस्रो संस्करण), साभा प्रकाशन ।
 दशोरा, नन्दलाल (अनु.) (सन् २०११), हिन्दू धर्म के छ : शास्त्र, षट्दर्शनम्, रणधीर प्रकाशन ।
 दशोरा, नन्दलाल (अनु.) (सन् २०१६), सर्व वेदान्त सिद्धान्त सार संग्रह, रणधीर प्रकाशन ।
 द्विवेदी, ब्रजवल्लभ (सन् २००७), भारतीय दर्शन (दोस्रो संस्करण), विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
 पाण्डेय, राजबहादुर (अनुवाद) (२०१५), ऋग्वेद, डायमंड पाकेट बुक्स प्रा.लि. ।
 पौड्याल, लेखनाथ (२०३२), लालित्य भाग १ (चौथो संस्करण), साभा प्रकाशन ।
 भट्टराय, चूडानाथ (२०१७), तरुण तपसी मीमांसा, जगदम्बा प्रकाशन ।
 राधाकृष्णन् सर्वेपल्लि (सन् १९८८), भारतीय दर्शनका इतिहास, भाग-१ (द्वितीय संस्करण), राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
 राधाकृष्णन् सर्वेपल्लि (सन् २०१२), भारतीय दर्शन, भाग-२, (हिन्दी अनुवाद, शोभित, नन्दकिशोर), राजपाल एन्ड सन्ज ।
 रिसाल, राममणि (२०५८), नेपाली काव्य र कवि (पाँचौं संस्करण), साभा प्रकाशन ।
 वेदव्यास (२०७३), श्रीमद्भागवतमहापुराण (अठासिऔं संस्करण), गीताप्रेस ।
 शर्मा, चन्द्रधर (सन् २०१०), भारतीय दर्शन आलोचना और अनुशीलन (द्वितीय संस्करण), मोतीलाल बनारसीदास ।
 शुक्ल, दीनानाथ (सन् १९९३), भारतीय दर्शन परिभाषा कोश, प्रतिभा प्रकाशन ।
 सक्सेना, प्रवेश (सन् २०१२), भारतीय दर्शनों में क्या है ?, हिन्दू लजी बुक्स ।
 सहाय, शिवस्वरूप (सन् २०१४), प्राचीन भारतीय धर्म एवं दर्शन, (षष्ठ संस्करण), मोतीलाल बनारसीदास ।
 सांकृत्यायन, राहुल (सन् १९९२), दर्शन दिग्दर्शन (दोस्रो संस्करण), किताब महल ।
 सिंह, केदारनाथ र सिंह, शशिभूषण (सन् २०१२), भारतीय दर्शन, ज्ञानदा प्रकाशन ।